

İSLARA
ULUSLARARASI
İSLAM ARAŞTIRMALARI KONGRESİ
(12 ŞUBAT 2022)
BİLDİRİLER KİTABI

Editörler:

Doç. Dr. Erdem Can ÖZTÜRK
Doç. Dr. Mahmud Esad ERKAYA

ISBN:

978-605-7893-21-5

© Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Yayınları

İSLARA Kitaplığı: 3

Ankara - 2022

İslâm Medeniyeti Tarihi Açısından ‘Demir’ Madeni Üzerine Bir Değerlendirme

An Evaluation of Iron in terms of the History of Islamic Civilization

Mehmet Nadir ÖZDEMİR*

Özet

İslam dünyasının geri kalmışlığı genellikle sanayi ve teknolojiye çağrı yakalayamamak üzerinden tartışılmaktadır. Bu bağlamda İslam medeniyetinin tohumlarının atıldığı Hz. Peygamber dönemi, ilk filizlerini vermeye başladığı Dört Halife Dönemi ve meyvelerini vermeye başladığı Abbâsiler dönemlerinde acaba dönemin şartlarında en elzem malzemeler olan silahların yapımında kullanılan ‘demir’ madeni acaba nasıl bulunuyor, silahlar nasıl yapılıyordu? Sorularına cevap aramak üzere bu tebliğ hazırlandı.

Acaba Müslümanlar batı dünyası karşısında bilimsel ve teknolojik üstünlüğü kaybettikleri M. XVI. Yüzyıldan itibaren Allah’ın Kur’an âyetlerini indirdiği gibi ‘demir’i de indirdiğinin bilincine vardılar mı?

İslam öncesi dönemde Arap yarımadasında demirciliği meslek edinmiş kişiler vardı. Hz. Peygamber ise gazvelerde alınan esirlerden demircilikle uğraşan kimseleri kendi mesleklerini yapmak üzere hürriyetlerine kavuşturmuştu. Ancak Arap yarımadası orman bakımından zengin bir coğrafya olmadığından demirin işlenmesi konusunda gerekli alt yapıya sahip değildi.

Demir madeninin İslam coğrafyasında bol miktarda bulunmaya ve işlenmeye başlaması Abbâsiler dönemi ile birlikte başlamıştır. Fetihler dönemi olmayan bu dönemde coğrafyalarının genişlemesi Müslümanları hem farklı zenginliklerle hem de yeni insan kaynakları ile karşılaştırmıştır. Bu başlamda Abbâsiler dönemi endüstrileşme ile İslâm dünyasının tanıştığı bir dönem olmuştur.

Demir madeninin ya da demirden üretilmiş malzemelerin Müslümanlar tarafından temini ikinci yüzyıldan itibaren Avrupa, Kuzey Afrika, Hindistan ve Mâverâünnehir bölgeleri olmuştur.

Kaynaklarımızda bu konu ile ilgili bilgi bulabilmenin zorluğu da dikkate alındığında bir demir filizine ulaşabilmek gibi kaynakların âdeta kazılması gerektiği ortaya çıkmaktadır. Bu açıdan bu konuyla ilgili başka çalışmaların yapılmasının lüzumuna da dikkat çekmek gerekir.

Günümüz tarihçilerinin ve sosyal bilimcilerinin bu ve benzeri konuları araştırarak ortaya koymaları bilimsel ve teknolojik gelişmelere sosyal bilimlerin bir katkısı olacağından çok değerlidir.

Anahtar Kelimeler: Demir, Hz Peygamber, Kur’an, teknoloji, Abbâsiler

Abstract

The backwardness of the Islamic world is generally associated with its failure to catch up with advances in industry and technology. The seeds of Islamic civilization were planted during the reign of Mohammed the Prophet. The seeds began to sprout during the Four Caliphs and began to bear fruit during the Abbasid period. Weapons were the essential materials during those periods. Therefore, iron was an essential

* Prof. Dr., Kastamonu Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Siyer-i Nebi ve İslam Tarihi Anabilim Dalı, e-posta: mnadirozdemir@kastamonu.edu.tr; OCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1445-7541>

material for making weapons. In this context, this paper focused on the questions, “How is iron found during those periods?” and “How were weapons made during those periods?”

Muslims have lost their scientific and technological superiority in the face of the western world since the sixteenth century. Did Muslims realize that Allah sent down iron as He sent down the verses of the Qur'an?

There were blacksmiths in the Arabian peninsula in the pre-Islamic period. Mohammed the Prophet set the blacksmith prisoners free so that they could perform their profession. However, the Arabian peninsula did not have the necessary infrastructure for iron processing because it did not have many forests.

During the Abbasid period, iron began to be found and processed in abundance in the Islamic geography. During this period, the borders expanded, and Muslims encountered different wealth and human resources. In this context, the Abbasid period was when the Islamic world met industrialization.

Muslims obtained iron or iron materials from Europe, North Africa, India, and Transoxiana from the second century on.

There is limited information regarding this topic. Therefore, we have to dig up resources like reaching ironstone. In this respect, more research is warranted.

Today, historians and social scientists should conduct research on this and similar topics to ensure that social sciences can contribute to advances in science and technology.

Keywords: Iron, Mohammed the Prophet, Qur'an, technology, Abbasids.

Giriş

Günümüzde İslâm dünyasının geri kalmışlığı genellikle sanayi ve teknolojide çağı yakalayamamak olduğu söylemi üzerinden tartışılmaktadır. Bu bağlamda sanayi ve teknolojinin en önemli hammaddesi olan demir ve onun işlenmiş ürünü olan çelik konusunda Müslümanların nasıl bir bakış açısına sahip oldukları merakı mucip bir husustur.

İslâm medeniyeti üzerine yapılan çalışmalarda Müslümanların fetihlerin genişlemesi ile birlikte endüstrileşmeye önem verdikleri yönündedir. Kur'an âyetleri ve Hz. Peygamber döneminin şartları içinde ortaya koyduğu tutum bu anlayışı pekiştirmektedir. Bu açıdan bakıldığında acaba Müslümanlar medeniyetin maddî bir unsuru, kalkınma ve güçlü olmanın önemli bir faktörü olan demir madeninin kullanımı konusunda nasıl bir gelişme kaydettiler? Kur'an'ın “demir”e yaptığı atıfla mütenasip bir gayret gösterdiler mi? Âyetlerin nâzil olduğuna inandıkları gibi “demir”in de nâzil olduğunun bilincine vardılar mı? Sorularını sormak istiyoruz.

“Demir” den Kur'an'da on yedi defa bahsedilmesi dikkat çekicidir. İslâm medeniyetinin kurucu metni olan Kur'an'da “Düşmanlara karşı gücünüzün yettiği kadar kuvvet ve cihad için bağlanıp beslenen atlar hazırlayın....” denilmek suretiyle hazırlıklı olunması gerektiği konusunda uyarılmaktadır. Bu âyette “demir” geçmesi de savaş için öneminin ve yerinin kaçınılmaz olduğu unutulmamalıdır.

Milâdî X/XIV. yüzyıllar arasında İslâm coğrafyasının muhtelif bölgelerinde demir madeni çıkarılıyordu. Özellikle Mâverâünnehir bölgesi bu maden açısından zengin yataklara sahipti. İslâm dünyasının merkez bölgeleri olan Arap yarımadası ve çevresinin orman açısından zengin olmaması sebebiyle demiri eritecek bilhassa odun ve kömüre ulaşmak zordu. Bu sebeple Müslümanlar ilk yüzyıllarda Hindistan ve Avrupa'dan demir ithal ediyorlardı.

Müslüman dünyanın son üç yüzyılda yaşadığı gerileme ve çöküşün nedenlerinin medeniyetin maddî unsurlarının, bilgi ve teknoloji üretme konusunda geri kalmasında da aramak gerektiği genel kabul gören bir değerlendirmedir. İşte bu tebliğimizde söz konusu gerilemenin çok daha önceki yüzyıllara da götürülüp götürülemeyeceğine teknolojinin ana hammaddelerinden biri olan “demir” madenine olan ilgi bağlamında değerlendirmeye çalışacağız. Bu konuda İslâm'ın ilk tarihinden işaretler

arayacağız. Kanaatimizce bulacağımız cevaplar Müslümanların medeniyete katkıları konusunda yeni bilgiler ve yaklaşımlar ortaya koyacaktır.

1. İslâm öncesindeki durum ve Hz. Peygamber dönemi

İslâm öncesinde Arap Yarımadasının çeşitli bölgelerinden çıkarılan madenler dışarıya ihraç edilecek kadar çok değildi.¹ İç piyasaya yönelik Hicaz bölgesinin Mekke, Medine ve Taif şehirlerinde madenlerden bilezik, yüzük, küpe gibi süs eşyası ile kılınç, mızrak, kargı, kalkan vs. savaş eşyası imal ediliyordu.²

İslâm öncesi Arap yarımadasında Balkayn ya da Kaynoğulları adını taşıyan kabile pek meşhurdu.³ Medine’de Hz. Peygamber’in sahabileri arasında demirciliği meslek edinmiş kişilerden biri Habbab b. Eret idi. Bu sahabe daha önceleri As b. Vail adına çalışmaktaydı.⁴

Hâris b. Kelede’nin azatlısı Ezrak b. Ukbe es-Sakafî, Hz. Peygamber Taif’i kuşattığı sırada İslâm’ı kabul etmişti. O, demirci ve kuyumcu idi.⁵ Hz. Peygamber Hayber’i fethettiğinde esirler arasında 30 kaynı esir almıştı. Bunlar, komisyoncu, sanatkâr ve demircilerden oluşuyordu. Onları Müslümanların arasına bırakın, sanatlarından faydalansınlar ve onunla düşmanlarına karşı cihadda güç kazansınlar. Onlardan sanat öğrenenler sanatkâr veya muallim diye adlandırıldılar. Onlara ise ‘kayn’ denildi ve bunlar o günden başlayarak halkın büyüklerinin himayesine girdiler.⁶

İslâm dünyasında odunun eksik oluşu maden endüstrisini önemli ölçülerde kısıntıya uğratmıştı. Madenlerin işletilmesinde yakıt olarak kullanılan odun ve odun kömürü tüketimi antik ve yetersiz bir teknoloji yüzünden tekmi ormanları yemiş yutmuştu. 10 kg. ince demir elde etmek için 150 metre küp odun kömürü gerekiyordu. Eski Doğu uygarlıklarının madenciliği gerçek bir orman yiyicisi idi. Arap Yarımadası, Lübnan, İran, Mâverâünnehir, Kuzey Afrika ve İspanya’dır. Ayrıca demir elde etmek için yakın ve uzak ülkelerle sıkı ticaret bağları kurmuştu. Örneğin Kafkaslardan işlenmemiş demir ve demir sanayiinde uzmanlaşmış elemanlar ithal edilmekteydi. Yine de İslâm dünyası, ihtiyacı olan demiri daha ziyade Hindistan ve Avrupa’dan ithal yoluyla temin etmeye çalışıyordu. Zira bu sonuncuların çelik üretiminde kendilerine özgü yöntemleri vardı.⁷

2. İslâm’ın ikinci ve sonraki yüzyılları

İslâm dünyası demir yönünden büyük bir zenginliğe sahip değildi. Üretim çoğu zaman az çok paslanmış sun’i depolardan sağlanıyor, böylece kolaylıkla elde ediliyordu. Eski çağlardan beri bilinen bu yataklar Lübnan’da, Kuzey Afrika ve İspanya’da, özellikle ‘Demir Konstantin’de’ Sierra Morena’nın kıyısında ve Kurtuba’nın batısında idi. İslâm dünyası bu alanda da yabancı ve uzak ülkelere başvurmak zorundaydı. Örneğin Kafkasya’nın madenine ve çok eski geleneklere dayanan uzmanlarına ihtiyacı vardı. Dağıstan’ın vadileri zırh ve arma yapımında ustalaşmıştı. Ancak İslâm dünyası daha önce özel çelik teknolojisini bilen, ünlü ve aranan kılıçlar üreten Hindistan’a ve Barbar Batı’ya güveniyordu. Hindistan demir üretimi yönünden devrinde en büyük gelişme gösteren ülkelerden biri olmuştu. Hristiyanlık çağına yakın dönemde dökme çelik yahut erimiş çelik aslında bu topraklarda keşfedildi. Yöntem moleküllerin yuvarlaklaştırılmasına dayanıyordu. Böylece yüksek düzeyde, sağlam yapılı bir çelik elde edilmişti. Yoğun çeliğin üzerinde kılıçların ağızlarında dahi fark edilen şekiller oluştuyordu...⁸

¹ Cevad Ali, *el-Mufasssal fî Tarihi’l Arab Kable’l İslâm*, (Bağdat: b.y., 1983), 7/515.

² Neş’et Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, (Ankara: Ankara Üniv. İlahiyat Fakl. Yay., 1982), 151.

³ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, (İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1990/1411), 2/941.

⁴ Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî İbn Abdilberr, *el-İstîab fî Ma’rifeti’l Ashab*, (Beyrut:b.y., ts.), 1/423; İbn Hacer, *el-İsâbe fî Temyizi’s Sahâbe*, (Beyrut: b.y., ts.), 1/416.

⁵ Muhammed Abdülhay b. Abdilkebîr b. Muhammed el-Hasenî el-İdrîsî Kettanî, *et-Terâtibu’l İdariyye*, (Beyrut: b.y., ts.), 2/299.

⁶ Kettanî, *et-Terâtibu’l İdariyye*, 2/300.

⁷ Maurice Lombard, *İslâm’ın Altın Çağı, İlk Zafer Yıllarında İslâm*, çev. Nezih Uzel, (İstanbul: Pınar Yay., 1971), 240-241.

⁸ Lombard, *İslâm’ın Altın Çağı*, 242-243.

İslam dünyası Abbâsîlerle birlikte merkezini dünya ticaret yollarının güzergahına göre de değiştirdi.⁹ Bu durum hammadde kaynaklarına ulaşma noktasında öncesi yıllara ve yüzyıllara göre daha iyi bir duruma gelmelerini sağladı.

Öte yandan Mâverâünnehir bölgesinde ve Horasan'da Irak'a ihraç edilen demir aletler yapıldı. Zira Fergana demiri yumuşak, ne yapılmak istenirse o şeklin verilmesi kolaydı. Bu sebepten dolayı buradaki demirciler akıllarına gelen bir çok enteresan şeyi bu demirden yapabiliyorlardı.¹⁰

Hindistan'da üretilen bu çeliğin hammaddesi Doğu Afrika'dan, Zenci ülkesinden getiriliyordu. Afrika cevherinin Hint cevherinden daha üstün olduğu görülmüştü. Siyahlar tarafından hammadde olarak çıkartılan maden Müslüman tüccarların aracılığı ile Hind'e gönderilir ve orada Hint çeliği haline getirildikten sonra brüt çelik yahut kılıç şeklinde İslâm dünyasına sevk edilirdi. Öte yandan batı da kendi demir yataklarına sahipti. Burada demir, kalkerli sun'i yığınlar halinde idi. Tirol ve Styrie'nin doğu Alpleri, Roma devrinin Noricum'u çok aktif bir silah üretim merkezi olarak tanınmıştı.¹¹ Demir, Kuzey Afrika'nın Meccâne ve Kayrevan şehirlerinin yakınında bulunan önemli madenlerinden idi.¹²

Orta Çağ İslâm dünyasında silah endüstrisinin yüksek bir seviyeye ulaştığını göstermesi bakımından şu örnek önem arz etmektedir. Bir kılıcın bile imali esnasında bir sanatkâr tarafından değil, birçok sanatkârın titiz çalışmaları neticesinde ortaya çıktığını görüyoruz.¹³ Bu da Müslümanların endüstriyel alanda uzmanlaştıkları sanayinin zamanımızda olduğu gibi çeşitli dallara ayrıldığını ve her dalın kendine özgü bir işi yerine getirdiğini ortaya koymaktadır.¹⁴ Savaş aletleri yapımında daha ziyade Yemen bölgesi şehirleri büyük bir ün kazanmıştı. Yemenlilerin bu sanatı (V/XI) yüzyıl sonlarına kadar devam ettirdiklerini görüyoruz. İslâm ülkelerinde V/XI. yüzyıldan başlayarak kullanılmıştır. Halbuki bu tür yaylar ancak VII/XIII. yüzyılda Franklar'da görülmüştür.¹⁵

Sonuç

İslâm dünyasında gerçekleşen hızlı genişleme pek çok yönden incelenmiş ve incelenmeye de devam edilmektedir. Bu büyük coğrafyalardaki fetih hareketlerinin nasıl gerçekleştiği, silahların nasıl yapıldığı ya da temin edildiği gibi hususlar medeniyet tarihi açısından önemlidir.

Arap yarımadasında yaşayan insanlar İslâm öncesinden itibaren gerekli olan tüm hammaddeyi dışardan temin etmişler, öncelikle ve özellikle kendileri için en gerekli olan harp malzemelerini bu yolla temin etmişlerdir.

Emevilerle birlikte daha da hız kazanan fetihler Müslümanların yeni coğrafyalar, yeni imkânlarla tanışmalarına vesile oldu. Bu coğrafyalar onları madenlerle de tanıştırdı. Müslümanların daha da uzak bölgelere ilerlemeleri demir madeninin önemini onlara fark ettirdi. Her türlü silah yapımının yanı sıra günlük hayatta kullanılan ve demire ihtiyaç gösteren malzemelerin varlığı bu madenin bulunmasını, işlenmesini daha da vazgeçilmez hale getirdi.

Abbâsîler dönemi ise endüstrileşme ile İslâm dünyasının tanıştığı bir dönem olmuştur. Fetihlerin durduğu bu dönemde ilim ve kültür hayatında olduğu gibi madenlerin bulunması ve işlenmesinde ileri adımların atıldığı bir dönem olarak değerlendirmek gerekir.

⁹ Andre Miquel, *İslam ve Medeniyeti Doğuştan Günümüze*, Yay. Haz. Ahmet Fidan-Hasan Menteş, (Ankara: Birleşik Dağıtım Kitabevi, 1991), I/121.

¹⁰ Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî İbn Havkal, *Suretü'l Arz*, (Leiden: b.y., 1967), 506.

¹¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. İdrîs eş-Şerîf es-Sebtî es-Sıkkîlî İdrîsî, *Nüzhetü'l Müştak fî İhtirâkı'l Âfak*, (Kahire: b.y.,1994), 67-68; Lombard, *İslâm'ın Altın Çağı*, 244.

¹² Yasin İbrahim Ali el-Ca'ferî el-Ya'kûbî, *el-Müerrih ve'l Coğrafya*, (Bağdat: b.y., ts.), 1980, 349; Ebû Yahyâ Cemâlüddîn Zekerîyyâ b. Muhammed b. Mahmûd el-Kazvînî, *Âsâru'l Bilâd ve Ahbâru'l İbâd*, (Beyrut: b.y., ts.), 260.

¹³ Abdulhalık Bakır, "Orta Çağ İslâm Dünyasında Madenler ve Maden Sanayi", Sayı: 232, (Belleten: Türk Tarih Kurumu, 1997), 61/519-596.

¹⁴ Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, 151.

¹⁵ Ali Mazaheri, *Orta Çağ'da Müslümanların Yaşayışları*, çev. Bahriye Üçok, (İstanbul: b.y., 1972), 156-157.

Kaynaklarımızda bu konu ile ilgili bilgi bulabilmenin zorluğu da dikkate alındığında bir demir filizine ulaşabilmek gibi kaynakların âdeta kazılması gerektiği ortaya çıkmaktadır. Bu açıdan bu konuyla ilgili başka çalışmaların yapılmasının lüzumuna da dikkat çekmek gerekir.

Bu çalışma vesilesi ile şunu da belirtmek gerekir ki günümüzde neşredilen İslam Medeniyeti Tarihi kitaplarında madenlerle ilgili bölümlere pek rastlamamaktayız. Madenlerin ve endüstrileşmenin üzerinde durulan çalışmalara daha ziyade yer ayrılması yaşadığımız yüzyılın gelişmeleri göz önüne alındığında elzemdir.

Kaynaklar

Bakır, Abdulhalık, “Orta Çağ İslâm Dünyasında Madenler ve Maden Sanayi”, Sayı: 232, Belleten: Türk Tarih Kurumu, 1997, 61/519-596.

Cevad Ali. *el-Mufasssal fi Tarihi'l Arab Kable'l İslâm*. Bağdat: b.y., 1983.

Çağatay, Neş'et. *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*. Ankara: Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Yay., 1982.

Hamidullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. çev. Salih Tuğ, İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1990/1411.

İbn Abdilberr, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî. *el-İstîab fi Ma'rifeti'l Ashab*. Beyrut:b.y., ts.; İbn Hacer, el-İsabe fi Temyizi's Sahabe, Beyrut: b.y., ts.

İbn Havkal, Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî. *Suretü'l Arz*. Leiden: b.y., 1967.

İdrisi, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. İdrîs eş-Şerîf es-Sebtî es-Sıkkîlî. *Nüzhetü'l Müştak fi İhtirâkı'l Âfak*. Kahire: b.y.,1994.

Kazvinî, Ebû Yahyâ Cemâlüddîn Zekerîyyâ b. Muhammed b. Mahmûd. *Âsâru'l Bilâd ve Ahbâru'l İbâd*. Beyrut: b.y., ts.

Kettânî, Muhammed Abdülhay b. Abdilkebîr b. Muhammed el-Hasenî el-İdrîsî. *et-Terâtibu'l İdariyye*, Beyrut: b.y., ts.

Lombard, Maurice. *İslâm'ın Altın Çağı, İlk Zafer Yıllarında İslâm*. çev. Nezih Uzel, İstanbul: Pınar Yay., 1971.

Mazaheri, Ali. *Orta Çağ'da Müslümanların Yaşayışları*. çev. Bahriye Üçok, İstanbul: b.y., 1972.

Miquel, Andre. *İslam ve Medeniyeti Doğuştan Günümüze*. Yay. Haz. Ahmet Fidan-Hasan Menteş, Ankara: Birleşik Dağıtım Kitabevi, 1991.

Ya'kûbî, Yasin İbrahim Ali el-Ca'ferî. *el-Müerrih ve'l Coğrafya*. Bağdat: b.y., ts.